

ВОЛ. РУСАЛЬСЬКИЙ

ПІСЛЯ ОБЛОГИ МІСТА

НОВЕЛІ

АВСТРАЛІЯ

1951

В. Мульке

ВОЛ. РУСАЛЬСЬКИЙ

ПІСЛЯ ОБЛОГИ МІСТА

НОВЕЛИ

АВСТРАЛІЯ

1951

WOL. RUSALSKYJ
'AFTER SURROUNDING OF THE TOWN'

SHORT STORIES

(Ukrainian language)

AUSTRALIA — 1951 — ADELAIDE

Wm. Barnet, Printer, Gawler, S.A.

**Замовлення накладу виконано видавництвом
«ДНПРО»**

АВСТРАЛІЯ — 1951 — АДЕЛАЇДА

ПІСЛЯ ОБЛОГИ МІСТА

Одна людина шукає щастя, а друга діри, де б сховатися від хуртовини...

Старий професор Родович ось уже дев'ятий день сидів у глибокому підвалі будинку і не знав, що робиться на поверхні. Коли почалася облога міста, він зайшов сюди ще при заході сонця. До вулиці, на якій він жив, пройти було неможливо. Гарматний обстріл, який часом тривав годинами, притупляв навіть уяву про те, що десь взагалі існували чи існують якісь вулиці і якесь інше життя.

Перше почуття страху він пережив, порівняно, легко, але прийшло друге, прийшов голод, і його надломило. Він тепер більше лежав, забравшись в зовсім темний куток підвалу, звідки каламутними очима спостерігав за людьми, що «співмешкали» з ним. Дехто щось їв. Дехто щось приносив, переповзаючи між камінними звалищами до напівзруйнованих будинків. Професор Родович нічого не мав ось уже третій день. Голод його мучив нестерпно. Попросити у когось він рішуче не наважувався — ні, ні, він воліє краще вмерти, легше вмерти в цьому темному кутку підвалу, аніж попросити кусок хліба! І він сидів без руху ще довго,

скільки міг сидіти. Це була ніч чи день? Каганець блимав у протилежному кутку всі ці дев'ять днів і ночей і, дивлячись на нього, можна було справді втратити лік часу. Та все ж він знав: це був ранок дев'ятого дня, вже після облоги.

Якби він міг, він вийшов би на вулицю. Він хотів їсти і з цією думкою міг піти проти танка. Куди завгодно!

Піднімаючись на ноги, йому треба було триматися руками за стіну, за цеглу, що подекуди виступала. Він навіть зробив кілька кроків. О, вони, ці перші кроки, були тяжкі! Ноги плутались, йти було важко. Щоб вийти на вулицю, на те в нього, напевне, не вистарчило б сил. Він це знав. І це його ще більше знесилювало.

— Куди ви, діду? — спитала його якась жінка, ще зовсім молода, що боса стояла посеред підвалу і слідувала за ним.

— Я б хот вийти, — сказав професор Родович. Він говорив мляво, як говорять дуже хворі, і голос його був дивно подібний до дитячого.

— Зовсім?

— Може, й зовсім. Однаково, аби вийти. . .

Він хотів їсти, він хотів і про це сказати, але не міг. Це були б зайві слова. Чим, справді, могла допомогти йому ця жінка, боса й худа, і, може, ще більше нещаслива, ніж він? Але жінка подивилась на нього з невимовно - глибоким жалем, як на людину, що повільно згасала, відходила з життя, але вперто тягнулась до сонця. . . І жінка мовчки взяла його за руку і так

само мовчки вивела темними східцями на поверхню. Це був ранок, і сонце було нестерпно різке, як у пізньому липні. Професор Родович, не витримавши його різкості, закрив лице руками і повільно опутився на каміння. Він навіть не зауважив, як жінка вийняла з кишені фуфайки шматок ячмінного хліба, і поклала йому на кол на і як пішла назад до підвалу. . .

І коли потім він ішов вулицею, на нього надійшла страшна розпука безвиходу. Задимлені руїни будинків, німці, що нишпорили навколо, жінки і діти, що шукали чогось на звалищах — все це мало вигляд сумний і трагічний. Над містом стояла незвична тиша, повітря було важке, і кроки відбивались лунко, так, ніби він цілий час ішов під мостом. . .

Професор Родович шукав своєї вулиці в руїнах, і це було не легко: вулиці мало чим відрізнялись одна від одної, хіба високий шпиль на розі — то була добра прикмета, але зник і він. Його, напевне, знесло гарматнем. Кістяки будинків ще зтрушували з себе порохняву, ще подекуди відзалювалася цегла і балки, і, коли все це глухо падало в провалля між стін, нерви напружувались, вражала самота і безпорадність, що межувала з відчаєм.

Він обійшов будинок, в якому жив. Ніяких прикмет руху, нічого, щоб лишилось тут ще живим. Мізерні пожитки його самотнього життя були назавжди поховані під цими звалищами. Він і не думав про те. Люди втратили більше: одні життя, інші рідних. У здорової людини

лишаються надії, у хворої — одні спогади. Він і це знав. І все ж таки в нього виникло зовсім нормальне питання: а куди ж тепер? Знову до підвалу?

Професор Родович ішов без певної мети. Знову і без кінця ці руїни, купи цегли, знесені на вулицю залізні ворота, собаки й коти серед смітників, часом люди — це й вкладалося в свідомості, поза тим — нічого.

Десь біля трамвайної колії він знайшов уцілілу лавку і сів. І коли вже сидів, то звернув увагу на свіжий напис хемічним олівцем на шматку дошки, вбитої в купу звалищ:

«ШУКАЮ ДОЧКУ НЕЛЮ ЧОТИРЬОХ РОКІВ. У КОСАХ ЗЕЛЕНА СТРІЧКА».

У професора Родовича очі стали вогкі — ледве чи він міг усвідомити, чому. Дошка збільшувалась, мутніла, але на ній явно виступало щось людське, одчайдушно - людське, бо ті слова писала рука жінки і матері.

Найважче боротися із слабкістю. Родович думав над тим, що це, може, навіть краще, що він немає родини і, якщо він сьогодні не повернеться до підвалу, за ним, принаймні, ніхто не буде шукати. Він зітхнув і піднявся. «Я буду шукати її, цю дівчинку з зеленою стрічкою».

Одну мить він ще вагався, куди йому йти? Буря, що стрясла це Вічне Місто, відійшла, але вона, лишила, бодай, контури вулиць, якісь другорядні прикмети.

Професора Родовича ніби хтось узяв за руку і вів. Відламлюючи кусочки хліба, він довго

переживував їх у роті, це якоюсь мірою заспокоювало його, зміцнювало сили і втримувало рівновагу. Ілюзії в цій порожнечі життя були і зайві, і недоречні, і він менше всього думав про майбутнє. Його не було — одна сірість.

Годину пізніше, біля залізничної станції він помітив кількох дітей — це могли бути однолітки Нелі. Діти тягнули за собою щось подібне до зеленої ковдри. Дівчинка, яку він зауважив, мала пов'язану стрічку на голові. Вона бігла зовсім позаду, і він міг би її наздогнати, але, уважно приглядаючись, він переконався, що та стрічка мала колір зовсім не зелений, а білий. «Неля — це, напевне, бльондинка, — думав він, — при тому, задирикувата і вередлива. Вона могла піти куди завгодно, могла пристати і до інших дітей».

Думаючи про Нелю, він, свідомо чи несвідомо, забував про те, що оточувало його. Це місто, в якому він провів своє життя, не було його містом. Воно лишило лише спогади, лише сумні спогади. . .

Сидячи в міському сквері, проти сонця, він довго дивився на величезне дерево, вивернуте з корінням, на обвуглений стовбур — в тому було щось людське. . . Танки і авта проходили через площу, люди ще лякливо тиснулися до мурів.

Професор Родович піднявся. Сонце відходило за каркаси цегельні, де височів чорний димар, тепер обпалований сонцем, далі була прірва, самум і безконечність. . .

Він думав, що Неля не могла зайти так далеко. І надаремно було її шукати десь на другому кінці міста. Треба було вернутися на вулицю з тією дошкою і почати звідти. Лише звідти.

Проїшовши навмання вулицею вниз, він зайшов у двір, де стояв гурт людей. З ним говорили чемно, але й знехотя. Неля? Зелена стрічка? Ні, ні, ніхто не чув, не знає. Може, в сльодуючому будинкові — там багато дітей.

Професор Родович заходив тепер всюди, де тільки помчав якесь життя. Нелі ніхто не бачив. Всі байдуже знизували плечима. Така зневага до чужого горя!

Чи справді зневага?

Але розпука приходить до людини часом зарано. Радість, викликана несподіванкою, буває часом гострішою від почуття страху.

Здавалось би, в хвилину безнадій — іти чи не йти далі? — професор Родович раптом побачив, як з двору, з якого він щойно вийшов, за ним біг хлопець і голосно кричав:

— Неля тут! Неля тут!

Професор Родович оторопів, замішання прийшло раптово, несподіванка перемогла його сумнів. Він справді побачив Нелю — дівчинку з зеленою стрічкою. Її вели за руку. Вона опиналася. Вона не знала, куди її ведуть. Тоненькі ніжки ступали нетвердо, нерішуче. Так він ішов цього ранку, вражений сонцем, що скорило його сильніше, аніж голод. Неля видавалася йому старою дитиною. Смагляві очі, колись жи-

ві, а тепер залякані і безбарвні, не виявляли жодного зацікавлення.

Цей образ не вкладався в уяві Родовича.

Неля глянула на нього досить скептично. Щось було дике, зневажливе і зовсім не дитяче в тому погляді. і коли він спитав, чи хоче вона бачити свою маму, у неї не ворухнувся жодний м'яз. Здавалось, вона не розуміла. І щонайменше вірила. Тоді професор Родович дав їй кусок хліба, що лишився в нього з ранку. І Неля раптом ожила, зарухалась, худі ручки її затремтіли. Вона несвідомо перемогла саму себе. І коли пережовувала хліб, то дивилася лише на свої кістляві пальці, в яких тримала хліб, що швидко зменшувався. . .

— Зараз підемо до твоєї мами, — з жалем в голосі сказав професор Родович. Це було останнє зусилля, щоб не заплакати. Він не терпів сліз, він боявся їх, як хвороби, як душею того розладу.

Неля подивилась на нього трохи недовірливо: ..

— А ви знаєте мою маму?

— Авжеж, Нелю, знаю. Навіть дуже добре.

Це, звичайно, була неправда. Професор Родович іншим разом цього ніколи не сказав би, він був надто тонким і чесним. Зараз — це була необхідність. В нього не знайшлося б нічого іншого для пояснення.

Уже заходило сонце і вулиці порожніли. Професор Родович не знав, де мав шукати Нелі-

ну маму. На дошці про розшуки стояв ще номер 203. Такого номера він не знайшов. Тут був лише один будинок, безномерний. Неля рішуче заперечувала, що вона колись жила в цьому будинкові. Їхній мав чотири поверхи, а цей два.

— Тут, мабуть, бомба впала, і дім розквасився, — вирішила вона.

— Очевидно, Нелю. Я думаю, тут впало дві бомби. . .

— Так багато? —

«Зовсім дитяче запитання», - посміхнувся про себе професор Родович, сьогодні вперше. То був усміх болю, нічого більше. І, замість відповіді на це запитання, тихо сказав:

— Ми, Нелю, підемо сьогодні до мене спати, а завтра відшукаємо маму. Добре?

Неля не заперечувала:

— Як дід хочуть, я можу піти й до діда.

Коли вони зайшли до підвалу, в якому всі ці дев'ять днів облоги жив професор Родович, там, посередині, горіло розкладене багаття. Люди обступили його і мовчки, пожадливо дивилися у великий казан. Казан парував і не знати, що там варилося, але важкий прісний сопух донісся до них ще при вході.

Неля кинулась до вогню, її зауважили і хтось голосно крикнув:

— Нелька! Дивіться, Нелька прийшла!

В одну мить її обступили, щось розпитували, професор Родович ледве міг все те збагнути. Він тільки чув, як стара баба в кутку голосила, невідомо, кому скаржилась:

— Нелька тут, а вона пішла. . . Взяла мішок, взяла образ Миколая, бо чоловік у неї Миколай був та німцями вбитий. . . Взяла той образ, чуєте, і боса пішла світ - заочі. Розум згубила жінка. . .

Неля стояла, вражена вогнищем. Професор Родович думав про цей ранок, що пройшов. Баба голосила.

ЛЮДИНА ІДЕ В НІЧ

В життя він увійшов якимсь непомітно, чорним ходом. Життя його не спокушало так, як інших. Він жив з обов'язку. Ніколи не сміявся і ні на що не нарікав. З людьми був підкреслено чемний, хоч поза службовим кабінетом унікав навіть своїх найближчих.

Роман Терлецький одружився досить пізно — десь на сороковому році життя, і був, здається, щасливий. Здається. Це окреслення цілком йому відповідало. Здається, він був інженером, здається, він будував велетенські прекрасні, справді прекрасні будівлі, здається, щастя в нього було на кінчиках пальців... А він його брав невміло, незграбно, часом навіть боязко. Він будував, бо мусів будувати, він мав якісь обов'язки перед собою, і йому завжди було приємно, що те, що він творив з таким шаленим надхненням, прикрашувало якийсь мальовничий закуток його прекрасного міста. А поза тим — він мав жінку, гарненьку блондинку Нату, яка ввійшла в його життя також чорним ходом. Це зрозуміло: він не уявляв собі, що, крім тих чудесних будівель з сонячними балюстрадами і парадними, існують ще якісь подібні парадні входи в життя людини. Він їх не бачив, а тому й заперечу-

вав, як ліричний намул на життєвому тлі реального. Ні, він просто не розумів того.

Своїм єдиним другом Терлецький вважав Авеніра Сая — секретаря профкому. Сай заходив до них досить часто. Він був саме тією людиною, з якою він міг говорити відверто, а голєвне — не боятися.

Завтра - восьме березня. І Ната вже сьогодні мала ось такий вигляд, який пасує жінкам в день восьмого березня. Вона була щиро задоволена, як і кожна шанолюбна жінка, в якій є свій день, який вона проведе в товаристві лише жінок. Так ніби в товаристві лише черниць. Це ж справді цікаво!

В новій ліловій сукні вона нагадувала Терлецькому водяну лілею. Він міг любитися нею, сидячи в кріслі, в найдальшому кутку кімнати. Тільки так.

Авенір Сай зайшов десь між четвертою і п'ятою годиною — саме в час есчері. І за столом він був бажаним гостем.

— Нема паски — є восьме березня, — Сумно констатував Терлецький.

— Шкодуєш?

— А як ти думаєш? Отак було все віками, цілими віками — і нема. Певне, шкода.

— Життя йде вперед, — сказав поважно Сай. — Нічого дивного.

— Може, — кинув знехотя Терлецький, — може я й відстав від життя. Що я знаю? А взагалі якось вузько стало на землі. Чому це так?

У відчинене вікно вперше за два тижні

заглянуло сонце, затиснуте між хмар, іржаве, скорше безбарвне, безнадійно холодне. Авенір Сай жбурнув за вікно недокурок цигарки і зайшовся сміхом:

— Це мило, друже. Дуже мило!

— Е, та я нічого такого не сказав. Я тільки кажу: якось вузько стало на землі...

— Поїдемо в Америку і зробимо революцію.

— Е, знаєш, Саю, це не так просто. Через океан, через два океани... Це не так просто!

— Ти наївний, Романе. А як же ти думав? Так мусить бути!

— Ну, тоді я мовчу. Що я можу сказати? Я політично неписьменний. А ти ніби ближче до влади. Певне.

Ната мовчки слухала, як завжди милуючись добродушністю свого чоловіка. Потім, коли вона вийшла на якийсь час до кухні, Авенір Сай, присунувшись ближче до Терлецького, напівшепотом сказав:

— Між нами: мені треба грошей, Романе. На кілька днів...

— І багато?

— Я знаю... Триста - чотириста?

— Можу дати. Щось купуєш?

— Де там! Правду кажучи, маю наречену. У нареченої іменини, і знову ж таки — восьме березня...

— А так, так... Певне, треба.

Авенір Сай, поки зайшла з кухні Ната, сховав до кишені одержані від Терлецького гроші і приготувався вже йти.

— Так швидко? — спитала здивовано Ната.

— Е, у нього свої справи, Нато, — сказав загадково Терлецький, — нехай іде. Не затримуй його.

Потім Роман Терлецький ходив по кімнаті. Він гостро відчував потребу пройтися на свіжому повітрі. Розуміється, він не мав жодного бажання йти в парк, де завжди галасують діти, а на вулиці авта й трамваї; його тягнуло за місто. Він такі прогулянки робив завжди, коли мав хоч трохи вільного часу від праці, а жінка була зайнята домашніми справами.

Вчора він ходив теж. І заблудив. Смішно, правда, але він заблудив уже на своєму Дикому завулкуві, на якому виріс, жив, ходив вдень і вночі... Чортів завулок! Хтось побілив сусідній будинок хтось обніс його легенькими штахетами. Він кілька разів пуховив повз свій будинок, і не впізнав. І не міг упізнати.

— Це неймовірно, Романе!

— Е, та я правду кажу, Нато. Чому б я, подумай собі, вигадував?

Людина, що ніколи нічого не приховує, Терлецький признався Наті, що позичив Саєві гроші. Чотириста карбованців. Всі, які він мав.

— А це ти надаремно, — з робленим докором сказала Ната.

— Е, знаєш, я так не можу. Він мій товариш. А де б він, скажи, дістав грошей, як не в товариша?

Надворі було досить холодно. Але що з того? Роман Терлецький мав зимове пальто.

Він міг підняти комір. І нехай навіть вітер!
Що з того?

Ната ретельно збиралась до клубу. Вона там мала багато роботи. Вона поспішала. У неї була своя радість. І вони разом вийшли на вулицю.

— Щасливо!

— Щасливо!

У нього було почуття дитини, яка хвилюється грою кольорів, але не розуміє їх призначення. Кольори життя мали властивість викликати приємну насолоду, але не вражати. На людей він дивився з перспективи. Їх біографії його рішуче не цікавили. Він вважав за найкращу біографію людини — плід її рук або її голови.

Коли він ішов за місто, то тільки тому, щоб подивитися на нього здалеку, і здалеку відчувати його красу. Його захоплювала велич будівель, церков, а не те, хто заповнював вулиці і будинки, кого і де розчавило трамваєм. Що в тому цікавого?

Після двохгодинної прогулянки, Терлецький повернувся додому. Зломивши ключ у дверях, він навіть не здивувався тому. Колись же він мусів зломитися? Добравшись до кімнати з допомогою молотка, за давно заведеною звичкою, він ліг горілиць на канапі, щоб задрімати. Щоб вирівняти тіло. І врівноважити думки.

Пізно ввечері, з почуттям душевного спокою, він дивився у вікно, на гомінкий Поділ.

Ніби китайські ліхтарики, рожевіли ілюмінації на площі. Завтра восьме березня. Хай собі. Йому байдуже до того.

Він стояв у вікні непорушно. Коли людина зайшла до кімнати, він зустрів її холодним поглядом великих окулярів, але без найменшого здивування. Цю людину йому десь доводилось бачити. В трамваї чи на вулиці — однаково.

— Сідайте, — сказав тихо Терлецький.

Але людина стояла на місці.

— Я прийшов сказати вам, що ваша жінка тепер в лічниці. . .

— А чому? — підняв окуляри Терлецький.

Людина плутано розповіла йому якусь дивовижну історію про якийсь таксі, і що те таксі розбилося десь на Житомирському шосе. . .

— Але при чому тут моя жінка?

— Вона була в тому таксі з Авеніром Самем. Тепер вони обоє в лічниці.

— Очевидно, був п'яний шофер, — констатував Терлецький. — Шофери всі п'яниці і їздити автами тепер дуже небезпечно.

— Але вас просять до лічниці.

— Розуміється, я зараз. Ви собі йдіть, а я одягнуся.

Незабаром він вийшов з будинку. І, ніби між іншим, подумав: «Людина йде в ніч. Завжди в ніч. Вона не знає, що її зустріне завтра. А шкода!»

Завулок буз, як і завжди, темний. Накра-

пав дощ. Терлецький, постоявши хвилину біля дверей, обережно, як по льоду, перейшов на другий бік тротуару. Там його незграбна постать розпливлась серед хаосу тіней — і зникла.

Ранком його бачили біля крамниці, що на розі. Він дрімав, сидячи на сходах. Ноги були простягнуті трикутником — у самому невідгідному положенні. Лише з коміра витикались великі рогові окуляри.

Сліпий старець, що шукав палицею дороги, спіткнувся на ноги Терлецького. Він заважив людину і кілька хвилин стояв у роздумі. Терлецький знехотя підняв голову, глянувши на людину, якої він ніколи не бачив. Старець мовчки намацав руку Терлецького й підвів його, повного здивування.

І вони йшли так Диким завулком удвох, тримаючись за руки. І мовчали. І Терлецькому вперше, а може, востаннє прийшла нагла думка в голову: спитати цього сліпого старця, хто він? Його вперше цікавив уже не факт, а біографія людини з сивою бородою, з торбою за плечима. Але він тільки сказав:

— Я можу сам іти. Я тут живу.

Ч У Ж А Т І Н Ь

Я завжди мав застереження до трагіка Керча. Керч був людиною фанатичного самолюбства, з прихованими, і, як мені здається, подразливими почуттями. Він говорив мало, але коли й говорив, то завжди сміявся від душі, ходив повільно, робив усе автоматично, здавалось, навіть в протигагу своєму характеру. Я ніколи не міг би назвати його друзів. Він їх не мав. За ним ходила недобра закулісна слава «сексота». І він ним був, я міг би ручитись головою.

І щоразу, коли на репетиції був присутній трагік Керч, я відчував якийсь внутрішній страх. Він міг сидіти десь у кутку, і неодмінно в кутку, де було найменше світла, попихкувати свою люльку і не спускати з вас очей. Ви не могли їх витримати на собі.

Якось пізно ввечері, коли я стояв біля гардеропи, але вже готовий був іти, до мене зненацька підійшов Керч і зненацька запитав:

— Ви живете на Гірній 17?

Я жив на Гірній 17 — це правда. Але я сказав — ні. Так я міг сказати лише від страху, і це мене не могло не видати. Я поспішно вий-

шов, лишивши за собою слід тіні, що почала переслідувати мене всю дорогу.

На другий день я сидів за кулісами з моїм товаришем, Малярським, і, між іншим, почав йому розповідати цю історію, я чекав від нього поради. Моє перебування в цьому театрі надалі було неможливим. Я це знав і мусів шукати з того якийсь вихід.

— Ти твердо певний, що Керч щось знає про тебе? — Спитав мене Малярський.

— Чи певний? Власне, цього я й не можу тобі сказати.

З-за лаштунків, з-за паперових стін палацу короля Федорію до нас донісся сміх. Трагик Керч реготав десь поруч. Венеціанська ніч з кипарисами і величними будівлями з тосканською колонадою перед нашими очима відірвалася від землі і попливла догори.

Про робітників сцени ми забули, Керча просто не зауважили. Але чути нашу розмову міг лише Керч. І він в тій же хвилині з'явився. Очевидно, наше замішання було надто помітним, цього не можна було приховати від його пронизливих очей, і він обминув нас, як людина, якої б ми ніколи не знали.

— Здається, цього досить, — сказав я, дружньо попрощавшись з Малярським. — Ти не матимеш мороки, як щось трапиться зі мною. Тобі не треба буде думати, куди зник такий собі товариш енко, що грав колись у «Вертепі» чорта.

— Я знаю, це твій жарт, але бувай!

Він був розгублений і навіть не зрушив з того місця, де я лишив його.

Вдома, в моїй кімнаті, яка була подібна до голубника, я зробив справжню і це вже останню, ревізію. І коли до мене постукав мій квартирний сусід, генерал Блудов, я не зразу йому відповів. Я його впустив лише тоді, коли переконався, що він був сам.

— Ви не спите, маестро?

— Ні, покищо ні. Але я дуже стомлений, я зараз ляжу.

— А в мене, знаєте, прокляте безсоння. Уже третю н.ч.

Він безцеремонно сів на стілець, проти вікна, і, вийнявши з кишені градусник, встромив його під ліву пахву. Він це робив завжди, скільки я пам'ятаю. З цього, власне, й починалася розмова: безсоння, біль у крижах, тяжкі часи, бо при царі було ого як! Я слухав його безвільно, часом до втоми. Тепер, розповівши мені якийсь новий витвір своєї фантазії, генерал обережно вийняв градусник з-під пахви й передав мені:

— Гляньте, маестро. Чи не забагато я ходив по місту?

— У вас зовсім нормальна температура, — сказав я дещо грубо, може навіть занадто грубо.

— Це просто дивно. Завжди нормальна...

І він ліниво, ніби сп'яна, похитав головою. Драглисте обличчя його рожевіло. Я, у мої тридцять літ, мав лице сухотника. Я ненави-

дів люстер і дивився в них лише в крайній необхідності.

Генерал підвівся, я полегшено зідхнув: слава Богу, він піде. Але він ще не хотів іти.

— Ви знаєте, маестро, що я думаю? — несподівано спитав він мене вже тоді, коли я підійшов до дверей, щоб відчинити йому. — Скоро не буде совецької влади. Побачите. А знаєте, чому? Вона не має добрих генералів. Совецька армія поставила собі пам'ятник ще у Фінляндії.

Я пригнічено мовчав, тримаючись за клямку дверей.

— У Гатчині нас було тільки двоє: я і генерал Плюйський. Може, чули? Він міг бути маршалом. В історії воєн наші імена стоять поруч. Я мав сім медалів за героїство. Я був гусаром. Білі коні і духова оркестра. Ви це собі уявляєте? Тепер немає таких коней. Ми називали їх бльондинами, і всі вони мали лицарські імена...

— Добраніч, — кажу я вже роздратовано. — Чуєте?

— Добраніч, маестро! Ви галянтно - мила людина!

Поки він, цей мішок полови, його величність генерал Блудов, пихтів, задкуючи до дверей, я відчинив вікно. Столиця працювала, жила, двигтіла, як велетенський локомотив. Здавалось, все було в русі: і вогні, і будинки. Гармидер міста був до нудоти одномаїтний.

Я зачинив вікно, нашвидку одягнувся, взяв невелику валізу і тихо вийшов з кімнати. На кухні мадам Трупікова щось таємниче нашіптувала генералові. Це вже було понад мої сили. Хто не знав мадам Трупікової? Вона була відома в цілому нашому кварталі, як жи-ва рекляма з ласки самого чорта.

— Мадам! — щось гаряче доводив генерал. — Такого при царі не було. Клянусь вам, мадам, Грозний убив свого сина лише з благородства.

При моїй появі мадам Трупікова майже театральню крутнула своїм сплющеним задом і опустила руки. В «гусарському полку» генерала Блудова сталось панічне замішання. Домочадці припишкли в кутках, як манекени. Але мадам Трупікова вийшла наперед:

— То ви були в дома, сусідо? А за вами тут питалися. Я сказала - нема. Який жаль!

— Хто питався? — Я думаю, що в тій хвилині я мав дурний вигляд.

Мадам Трупікова спаленіла:

— Боже милий! Та вам це краще знати!

Мое становище було досить жалюгідне. Без сумніву, сім чорних котів перебігли мені дорогу. Мадам Трупікова і всі ці вірнопіддані Миколи другого, я думаю знали про мене все. Вони явно кепкували з мене, їм потрібна була моя кімната, мій голубник - і ніщо інше. Тепер маєте її!

Я кинувся східцями вниз. З темної підворітні, через людський натовп, я щасливо перебрився на протилежний бік вулиці. Там бу-

до менше світла, більше дерев, хоч якась вільність. В тіні дерев я стояв кілька хвилин і роздумував, куди мені йти? Але, чим раз далі, мене опановував якийсь внутрішній божевільний страх. І мені навіть здавалось, що й люди, які оточували мене, були в різних стадіях божевілля. Я бачив, як біля бакалійної крамниці («Масла нету», «Сахара не будет») вовтузилося двоє п'яних молодців. Один з них войовничо тягнувся до вітрини, намагаючись її розбити. Я з тупою цікавістю почав приглядатися, що з того вийде. Його колега, якого божевілля, очевидно, ще цілком не опанувало, відтягав його набік і, заплітаючи язиком, лементував:

— Брось, Федя! Всьо равно не поймут!

«Всьо равно». Вулиці Києва мінливі. Сквери безлюдні. Я шукав якогось затишку, щоб привести до ладу свої думки; мені хотілось напиться до п'яна, пройти містом, гей без страху, нехай там горить, а потім уже податись далі...

Але кажуть: несподіванка — це ніби золота медаль з траурною китайкою. Коли у вас, наприклад, народився син, а вмерла жінка, коли ви одержали мільйонову спадщину, а втратили при тому обидві руки. Несподіванка — це радість і сльози. Це те, чого не в силі збагнути людська свідомість наперед.

Десь на Печерській вулиці я зайшов до нап'ятого ресторану. Я тихо пройшов у куток, куди, мабуть, ніколи не досягало світ-

ло, я ще не встиг, як слід, зорієнтуватися, як помітив, що з-за сусіднього столика мені назустріч піднялась згорблена постать людини з люлькою в зубах. Це був Керч.

— Треба мати такий нюх, як у вас, — сказав він, сівши напроти, за моїм столиком. — Ви знаєте, що годину тому я був у вас на Гірній 17?

— Так, я знаю, — глухо відповів я.

— А мені сказали, що вас немає. Між нами була б зайвою довга розмова. І ви знаєте, чому. А я вам ось даю руку. Руку друга. Сексотом я ніколи не був. Вірите?

І він простягнув мені через стіл свою велику жиливу руку:

— Я в ній колись тримав хрест. Вона чиста.

Я ще їй тепер не вірив. Моя рука тримала його руку непевно, як річ, що не мала жодної вартости. Керч це зауважив, він силувався бути правдивим.

— На Гірній 17 мені доводилось часто зустрічати вашого товариша, бо я живу за вами зовсім недалеко. Кілька разів навіть ми ходили по цій вулиці втрьох: ви, Малярський і я. І ніхто з вас цього не знав, бо не міг знати.

— Я мабуть поїду на провінцію, — сказав я, допиваючи склянку гарячого вина.

— Маєте рацію, — сказав Керч, — я теж думаю виїхати на провінцію. Там, принаймні, свіже повітря.

— Коли я тікав з етапного ешелону, що йшов з Харкова на Архангельськ, це саме говорив і мій батько: як врятуєшся, як щасливий будеш, їдь на провінцію. На провінції більше чесних людей. А я не послухав. Така натура.

— Вас судили разом?

— Ми вдвох одержали по десять років. Двадцять років для двох — хіба це не забагато за одну лише спробу — пустити за вітром будинок колгоспу, який колись належав нам?

— Я думаю, ви мусите вже йти, — тихо сказав Керч, сховавши люльку до кишені. — Щасливо!

— Щасливо! — сказав я, міцно потиснувши велику жилаву руку Керча.

Д О Щ

Дмитро Полоз виразно почув, як у двері хтось постукав. Це була ще не пізня пора, але до нього так рідко хто заходив, що важко було навіть здогадатись, який ще неприкаяний може шукати в нього притулку?

Відчинивши двері, Полоз тільки й міг зауважити у вузькому і ніколи не освітлюваному коридорі невелике вікно, тепер затушоване ніччю і дощем. Дощ шелестів, дзвонив десь по блясі, вітер завивав, а в нижчому поверсі хтось гупав чобітьми.

Розуміється, то було оманне почуття: ніхто до нього не стукав. Він зачинив двері і горілиць ліг на ліжко. Він так лежить уже цілий день, а насправді — цілий тиждень, відколи почались оці остогидлі дощі, ця гнила німецька осінь.

«І куди б його піти?» — подумав Полоз, згадуючи, в кого він уже давно не був. В таборі — півтори тисячі людей, а він завжди počував себе самотнім: бо не мав родини і не мав справжніх друзів. Він жив таборовим анахоретом, келійником — воно інакше і не могло бути: ця лазничка, пристосована для життя людини (і така розкіш!) — в три кроки завширшки,

з в'язничним в'концем, хоч і без ґрат, цілком відповідала його вимогам. Полоз міг лежати годинами, мріяти, говорити вголос, і ніхто йому не заважав, ніхто на нього не нарікав, весь світ, всі події, що відбувалися десь за цими стінами, його цікавили щонайменше. Він керувався лише одним простим законом: іти проти течії, куди йде меншість. І тому він почав серйозно думати про виїзд до Парагваю. І тільки до Парагваю! Над ним підсміювались, а він робив вигляд, що не чує того. Нехай собі: у кожного своя дорога!

Дощ бив у маленьке вікно, надворі, мабуть, була злива, а в кімнаті — чортячий холод. Полозові не хотілось ні сидіти, ні, тим більше, спати. Якраз тепер, якщо в когось горить пічка, приємно посидіти і поговорити.

Він одягнувся й вийшов. Ще при виході дощ полоснув йому просто в обличчя, великі калюжі розлились аж до воріт — це була справжня повідь. На підборах він перебіг до другого б'льоку, отак, навмання, і коли біг, то пригадав, що саме в другому б'льоці живуть його земляки, Кутові, а він не був у них вже кілька днів.

— До речі, ми про вас щойно згадували, — сказала Зіна Кутова, коли Полоз зайшов до кімнати, зав'шеної «коцями»: тут, власне, було три кімнати, і жили тут три родини. — Де ви пропали?

— Вчив географію, — серйозно сказав Полоз.

— Ви все ж таки не марнуєте часу, як інші,
— зауважив Кутовий, підсунувши стілець до
пічки.

— Та як вам сказати. . . Лежу на ліжку і
цілий день дивлюся на стелю. Стеля, розумієте,
в тріщинах — там вам і ріки, і озера, і навіть
кордони держав. Треба лише навчитись чита-
ти. Я навіть маю в себе цілу мапу Полтав-
ської області. Можу ткнути вам пальцем і без-
помилково показати, де Карлівка, а де Опішня:
туди хтось до мене (певне, гандляр) чарку ви-
на вилив — і все те видно, як на рельєфній
мапі.

— Цікаво, чого тільки людина від безділ-
ля не робить, — засміявся Кутовий. — Я от
цілими днями ходжу по таборі та рахую лисих.
Сто два вже маю. Як знайду ще двадцять три
— виграю сто марок у Гурського. Дурна штука?

Сусідів за «коцями» не було, Кутова смі-
ялась на повний голос, а Полоз лише кривився
— казав, що за час еміграції він розучився смі-
ятися і не шкодує: тепер таке життя, що треба
плакати.

— Як почнемо всі нидіти, то не варто їхати
й до Парагваю. Для чого розвозити сум по
світі?

— Ви маєте рацію, але де набрати опти-
містів? Їх не розводять і не сіють. Жінка —
щось інше. Жінки сприймають життя завжди
з легкою іронією.

Кутова завжди мала велике бажання во-
ювати з Полозом, а ще більше задоволення —
довести його до стану роздратування:

— Чули новину? Он уже три пари розійшлися в таборі. Чоловіки їдуть до Америки, а жінки — до Аргентини. Вам би варто було пристати до чоловічої артілі та їхати до Америки. То вам не Парагвай!

— Я поїду сам і куди захочу, — хмуро сказав Полоз. — Я ігнорую колективи. Вони мене, та й вас, викинули на смітник, аж ось сюди. А щодо моралі, якою ви так підкреслено мене допікаєте, то я вам скажу більше: був би я при владі, для жінок - зрадниць я організував би спеціальні концтабори, а для чоловіків — п'ять років далекого Сибіру, де немає жодної жінки.

— Тепер я розумію, чому ви до сорока років не одружилися. Ви просто нездатний до життя. Ви нездатні створити те життя. І тому у вас так багато призирства і зла. Ви цього ніколи не зауважували?

— Якби людина спроможна була зауважувати, чи пак занотовувати всі свої гріхи, їй треба було б вмерти в день свого народження, бо ніхто не в силі був би чесно пронести їх через життя.

Кутовий злегка усміхнувся:

— І, очевидно, таких одиниці. Коли диви́ться на світ з перспективи, то тверезій людині він видається гаремом, з його одвічним брудом, де пристрасті, заздрощі, зло й підкупи живуть вічно, де все розраховане лише на фальшиву гру. Хіба ви знаєте своє місце в житті, Полозе? Ви народились поетом, живете

дипістом, а вмрете, напевне, старцем. Я вам зовсім не бажаю цього, Полозе, бо ваше життя подібне до мого. А чи можна це знести стоїчно? Чи допоможе тут людині її оптимізм? Краще чесна непрактичність, аніж підлість і сибаритство, в якому живе цей світ!

— То треба його перебороти, — вперто кинула Зіна.

— Звичайна жіноча логіка: сказати сильне слово. Це в меншій мірі наївно, Зіно.

І почався двобій: звичайна родинна сварка. З дурниці. Кутовий нервово розмахував руками:

— Така порожнеча скрізь, а зараз дощ, сльота, сльота на душі — і якому божевільному потрібні ці розмови? Де ви взялись тут, Полозе?

— Я?

Полоз хотів щось на це сказати, але, вражений таким питанням, змовк, тримаючи ще руки над гарячою пічкою. Стояв і роздумував.

— Я, мабуть, піду, — сказав він нарешті, беручи капелюха. — Прикро мені. Такий дощ і нетоплена кімната. І так гидко на душі від усього.

— Та ви сидіть, дурниці, — зовсім пригноблено промовила Зіна Кутова, — вас, боронь Боже, ніхто не виганяє. А ти, одначе, грубіян, Миколо. Ти невихований, я тобі це кажу в сотий раз.

— А в мене в кімнаті пічка горить, і мені теж гидко на душі. Я хотів би лежати на ліжку, дивитися на стелю, як ви, Полозе, може навіть

жити галюцінаціями, але я не один. Я позбавлений навіть цієї приємності.

— Я, мабуть, таки піду, — вдруге хмуро сказав Полоз, ніби не чув, не розумів слів Куртового. Він раптом став безучасним до всього, лише ще на віддалі тримав руки над пічкою. І прислухався, як в шибки бив дощ. Дощ з вітром.

— Ви не беріть це за зле, я вас не виганяю. Ви можете гріти руки, Полозе, скільки хочете. І сядьте. Ви прийшли сюди, втікаючи від самоти, а я б оце пішов, чорт знає куди, аби хоч трохи побути самим з собою. Ти глянь, он вода вже тече на ліжку, Зіно. . .

Зіна зробила вигляд, що не чує, опустила руки, дивилась на вогонь, як і Полоз, ніби там догорала її якась мрія, частина життя — ну, і нехай, нехай дощ залле ліжку і цю кімнату, їй однаково. Нарешті, вона не могла йти проти стихії.

Після гомінкої розмови і сміху кімната перетворилась в бомбосховище, де сутінки, тиша і настороженість заступили думки і розум, і всю ту каламуть таборового життя. Зіна подумала мимохіть про те, що вона сказала перед тим Полозові, — мабуть, грубо також, — і як він тепер мізерно виглядає! Встала і заступила йому дорогу:

— Сядьте, Полозе, ще посидьте трохи, тепер кожний живе нервами. Мусите розуміти.

— Я розумію. Ви надаремно все це пояснюєте. Тільки. . . я вже мушу йти. Добраніч!

Полоз невковирно, якось мішкувато повернувся і злегка причинив за собою двері: щоб ніхто не нарікав, «тепер кожний живе нервами» — хіба не правда? Він пройшов кілька кроків до виходу, хвилину постояв у роздумі, потім застібнув пальто, натягнув капелюха і вийшов. Але вітру вже не було. Ще йшов дощ — дрібний і холодний. За першим бльоком стояло ціле озеро — в рясних вогнях, що відбивалися з триповерхового будинку. Поліцейський, що стояв біля воріт, оглянув Полоза скептично: і куди б у таку непогодь чоловік йшов?

Та Полоз мовчки, через калюжі і вирви, вибрався таки на вулицю. Поліцейський дивився йому вслід і посміхався. Дивно: а не спитав, куди?

Куди? Та він і сам не знав. Отак, щоб розігнати нудьгу, під три чорти, нехай у саме пекло, аби знати, що на цьому кінець! Здавалось, він вийшов з в'язниці, а опинився в глухих катакомбах німецьких вулиць. Зрештою, він намагався не помічати того: все ж таки він була на волі!

Трамвай просунувся на розі вулиць, як величезний катер, розігнавши воду аж до пішоходів. Кілька чоловіків і жінка пройшли з парасолями. А Полоз в душі кепкував з них: «вигадка для ніжних створінь! Звичайно, дурна вигадка!» А разом з тим — заздри́в тим, що все ж не так промокли, як він.

— А тепер куди?

Полоз повернувся і зустрівся віч - на - віч з Кутовим.

— А так, куди ноги несуть. Власне, я не розумію, чого вам бракує? Гарна жінка, тепла кімната, сидіти б біля гарячої пічки і не рипатись. Так ні, швендяє чоловік по такому дощі, чому і пощо?

— Е - е, — Кутовий махнув рукою, — ви дуже цікавий. А може, у вашій душі, земляче, сидить енкеведист. Звідки я знаю?

— Що? Холера ви, а не чоловік! — крикнув Полоз. — Яке ви маєте навіть право подумати про це? Чи ви знаєте, що ви сказали? Почекайте. . .

Але Кутовий, спантеличений цим криком, повернувся і майже підтюпцем подався на другий бік вулиці. Ніби брів через річку, бовтаючись по коліна в воді.

— Чуєте, Кутовий? Я буду тут чекати доти, доки вас не переїде трамвай. Ось на цьому самому місці. . .

Але Кутовий був уже далеко. Трамвай проплив собі по воді, як і раніш, залитий вогнями. І Полоз знову лишився один на вулиці.

Повернувшись до табору, він довго ходив по кімнаті, не знаходячи собі місця. На підлозі лишались брудні великі плями від унрівських черевиків: одна більша, друга менша. То, певне, два бізнесмени кинули в скриньку для пожертв бідним ДП по одному черевикові — і вийшла пара для Полоза. Він часом з того сміявся і розповідав анекдоти, а зараз йому

хотілось закричати - заревти на цілий табір. Та хто його послухає? І він сів на краю ліжка, повільно скручуючи цигарку.

— Можна?

В дверях стояв Кутовий. Знову Кутовий! Побачивши його, Полоз знітився, він готовий був кинутись на нього з кулаками, а зм'якшив при першому слові: як він мило, нахаба, вмів посміхатися!

— Не чекали, правда?

Полоз не відповів. Кутовий, без дозволу, сів поруч Полоза на краю ліжка, і так вони сиділи мовчки кілька хвилин. Дощ запорошував вікно. Як, справді, було тихо в Полозовій кімнаті! Ні дітей, ні сусідів за «коцями», ні коридору, де сотні людей гупають чобітьми й черевиками. Це ж була вже «стріха» — і як мило!

— Ви дозволите мені отак посидіти з вами, Полозе? Просто посидіти. Я не буду вам заважати. Добре?

І він глянув на потріскану стелю з винними плямами. І глибоко позіхнув. Худе, зморщувате обличчя його витягнулось ще більше. На ньому можна було прочитати все, і нічого: так важко часом розгадати людину!

— А чому ж ні? Прощу. Я вас не виганяю. Мені навіть приємно, що ви зайшли. Тут, правда, холодно, але я вже звик. Людина до всього може звикнути.

— То правда.

Вони так просиділи, може, годину, може, більше. Полоз відчував утому. Його морозило.

Скинувши черевики, не роздягаючись, він ліг на ліжко, під саму стіну. Потім скинув черевики і Кутовий, і ліг скраю. І так, лежачи поруч, горілиць, вони мовчки дивилися на стелю і невідомо про що думали.

Може, на потрісканій стелі з плямами від вина шукали шляхів у широкий світ, якого вони не знали?

Б О С П' Є Ч А Й

Часто, в короткі перепочинки, коли ми сидимо вздовж залізничної колії, кожний заглиблений в свої думки, хтось тихо-тихо, зовсім по-жіночому, починає пісню. Ніби про себе. Ніби лише для того, щоб втамувати якийсь власний внутрішній біль. Тоді на мить, лише на коротку мить, я відриваюсь від лопати, хоч вона й лежить поруч, а я свідомо ігнорую нею, і зовсім не з огиди, бо хтось же та мусить копати ці ями і відбудовувати залізницю; я відриваюсь від лопати, щоб упіймати, бодай уривки слів тієї пісні. Навіть експансивний Федорченко підносить голову: хто ж то так співає? І слухає, і, бачу, переживає, і кривиться, як дитина. Тоді приходить загальна мовчанка. Всі слухають, всі до одного. А Федорченко схлипує.

Бос п'є чай. Він усміхається. Це він робить автоматично. Я не вмю так усміхатись, бо життя мене привчило до закономірности. Я усміхаюся до друзів, але ніколи до ворогів. Усміх зобов'язує. Часом в душі я заздрю людям, які з усмішкою можуть пройти життя і ніде не спіткнутись. Часом я дискутую сам із собою і приходжу до висновку, що людина,

яка втратила властивість усміхатись, в цій країні закриває собі шлях до майбутнього.

Бос курить люльку і запиває чаєм. Він сидить осторонь навіть австралійців, - йому зовсім байдуже, що про нього думають. Він індивідуаліст і лишить ся ним доти, доки ходить по цій землі. І буде посміхатись, поки не випорожнить посудини з чаєм. Я думаю: без пива і чаю в цій країні, напевне, перестало б існувати життя.

До мене підходить Борис, а тепер Боб, мій земляк і приятель. Ми ще хвилину - дві стоїмо і перекидаємось словами. Можна говорити про все і ні про що. Наша розмова не має логічного зв'язку. Отже, ми говоримо ні про що.

— У мене болять руки, — каже Боб, і я йому вірю, бо в мене теж болять руки, але в нього болить ще й голова. Сонце пече й пригноблює, і в'ялить, і зовсім не дивно, що кожний з нас скаржиться на біль голови.

— Зараз ми йдемо в тунель — там не буде сонця, — кажу я.

У боса брови сходяться на переніссі, а усмішку замінює хронічно - тупа суворість: це знак, що перепочинкові прийшов кінець.

Коли я ось зараз уважно приглядаюся до боса, я помічаю, що він зліплений з подвійного матеріалу: в ньому є щось від людини і звіря. Власне, своєю будовою тіла він скорше подібний до незграбного орангутана — з довгим, грубим тулубом і короткими, до жалю

худими ногами. І ходить він точнісінько, як орангутан.

Всі беруть лопати й кайла. Бобові припадає ще й два ломи.

— Я не візьму, — каже Боб.

— Мусиш! — рішуче кидає бос. — Ти йдеш останнім, то мусиш!

— Останнім будеш ти!

Тепер бос вживає слова, які мені незрозумілі. Нехай би я їх не чув зовсім, було б краще, але коли він голосно викрикує «раше», Боб виходить із себе:

— Я його поб'ю! В своєму житті я не вбив горобця, а от йому можу поламати ноги!

Я намагаюсь вгамувати Боба, як можу:

— Але ж це нерозумно! Це низько. Зрештою, який в чорта в цьому сенс?

— А я все таки його поб'ю!

Кайло, лопату, два ломи, які б мав нести Боб, — все це я звалюю на свої плечі. Я мовчу: мій словник вичерпався. Я не можу йому без кінця доводити одне і те ж. А до того ж колона рушає. Ми йдемо: чехи, українці, поляки, серби, австралійці - цей дивовижний караван рухається за босом по кривій стежці, понад колією. Боб обганяє всіх, одного за одним, і мені важко за ним встигати. Лишитись позаду, пустити його з очей, було б нерозумно з мого боку. Тепер я починаю вірити в серйозний намір Боба.

Стежка плутана й довга, сонце гнітить, але ось ми вже в тунелі. Він тягнеться в горах

три милі. Мене приємно обдає вологістю і холодом. Темінь притуплює зір, але попереду я бачу магічне світло ліхтаря в руці боса. Силует Боба похитується на рівні моїх плечей: його дрібний зріст аж надто видається тут; цього я ніколи не зауважував при нормальному освітленні.

Кроки глухо стугоняють. Насамперед, мене вражає мовчанка людей, що йдуть позаду. Це щось подібне до фронту, до нічної атаки. Зраджує ліхтар: він жевріє, погойдується, як далекий маяк морської пустелі.

— А я його все таки поб'ю, — чую я глухий голос Боба з темряви.

— І дурень, і дурень будеш, — кажу я і в цій тиші мої слова ніби хтось навмисне перекручує. Вони звучать непереконливо. І я шукаю інших:

— Ти будеш останнім дурнем, коли наважишся це зробити. Тверезість — найкраща мудрість, Бобе. Її мають навіть ті, що перестали вірити правді.

— Ти говориш, як раб.

Маєте: я говорю, як раб. Ніби він цим нерозважним вчинком досягне слави героя...

Нашу розмову несподівано приглушує гуркіт. Це десь позаду нас в тунель вривається потяг. Ми зупиняємось. Ми стаємо плече-в-плече вздовж пліснявої стіни, як військовий караул.

— Я б взяв у тебе ці ломи, — голосно, щоб перекричати шум потяга, кидає мені через пле-

че Боб, — але я не можу зректися того, що вже сказав...

Я знаю дипіст — це тип гордої людини, яка, насамперед, любить недоторканість власної особи. А, крім того, кожний дипіст демократ, і як кожний демократ, він любить, щоб його поважали. І щоб його ідея мала логічний кінець.

Кінець чого?

Потяг пролітає з несамовитою швидкістю, я думаю, що з такою швидкістю ходять лише експреси, нас обдає їдким димом і парою. Я полегшено зідхаю: з цим потягом відлетіла моя перша тривога.

Бос з ліхтарем оглядає колію. Він стає на коліна, я бачу його обриси профіля з люлькою в зубах. Він іде далі, робить те саме. Здається, ми пройдемо цей тунель без затримки. Тоді б, я думаю, я кинув до біса ці прокляті лопи; вони мулять мені плечі, але Боб, мій нерозважний Боб, все ще викликає в мене підозру.

Ми йдемо, здається, годину, здається, дві. Хтось позаду починає пісню. Тупіт ніг за нами в такт пісні і миготіння ліхтаря попереду видаються мені чимсь фантастичним, потойбічним.

Ми йдемо в такт пісні, слова якої мені зовсім невідомі. А мелодію, цю мелодію я ніби десь чув — щось було в ній від степу, від України. Я думаю, це був подих Дніпра і степу, і принесли його сюди наші вітри. Це міг бути також відгомін землі, що квітує, бо там була тепер

весна, і хто знає, чи не принесла вона звідти і цю пісню?

Боб іде позаду боса, він відшукав такт, я його відчуваю на витяг руки.

І ось зараз його силует накреслюється уже зовсім виразно, бо в тунель вривається сонце. І ми не маємо права нарікати: сонце світить для всіх однаково.

Д О Р О Г А Н А С О Н Г О Р О Д

— Я вирішив тебе розстріляти, Андроне, - сказав спокійно Мина Гайдар, коли вони виїхали на глуху лісову дорогу.

— Оце зараз? — так само спокійно перепитав Андрон Регт, маленький і в'юнкий як сам чорт.

— Мені приснився дурний сон, — не відповідаючи на запитання, сказав Гайдар: — чорна свиня. Чорна свиня, розумієш? — то зрада ближнього. У мене ж немає ближчого від тебе, Андроне. І ти це знаєш.

— Знаю. І тому дивуюсь: ви вірите в сні, отамане?

— Вірю, — тихо, але твердо сказав Мина Гайдар.

— І давно?

— Як навчився «Отченашу». Ще відтоді. Я і в перелесника вірю. Отак десь у лісі може зустрітись і перелесник.

— То чому ви тоді не вірите людям?

— Смішне питання! — кинув через плече Гайдар. — Ти починаєш заговорювати мені зуби.

Мина Гайдар сидів охляп на коні — довготелесий і довгов'язий, у викривлених пілотських ботфордах — без сідла і стремен. На ньо-

му був мундир рядового від артилерії, досить вузького крою, з одним - єдиним гудзиком біля коміра. Протигазна сумка за плечима була порожня, як завжди, а, може, ще відтоді, як вони почали свою далеку і ризиковану подорож.

І ось тепер, переїзджаючи широку трактову дорогу, Мина Гайдар зовсім випадково звернув увагу на звалений на землю стовп з напівстертим написом: «СОНГОРОД - 43 км.», і загадково посміхнувся: на всіх дорогах — на всі чотири сторони — було порожньо.

Андрон Регіт з наївним подивом глянув просто в обличчя Гайдара, заросле чорною бородою, вирощеною десь в окопах таращанських лісів. Чорна борода на білому тлі шкіри, вольові, але втомлені очі, зате - в'яла усмішка — це був тип мексіканського волоцюги, а, може, соловецького в'язня. . .

— Ідея, — ти колись сказав, Андроне — це, сонячна дорога. Ми з тобою ткали з фронту, як герої. Сім днів і сім ночей, як найбільші страдники, ми плазували полями, обходячи села і міста. Двоє серед нас впало — слава їм, бо вони теж були герої! Ми разом їли гнилі буряки, запивали водою з дощових калюж — в ім'я тієї ж ідеї, Андроне. Ми лишилися вдвох. І я хотів би знати: чи вірний ти товариш, чи остання сволоч?

Андрон Регіт міг поклястися, що за все своє життя ніхто, ніколи ще не ставив перед ним так гостро питання. Воно виходило за межі його розсудку. Надсвідомо і зненацька. Він ще раз глянув на Гайдара очима дитини, світ

якої вкладався лише в рамці звичайної кімнати. Уява його не сягала далі буденного життя, де люди відрізнялись між собою лише привітцями, властивістю наказувати або покорятись.

Ідея? Так, він щось колись говорив про ідею — то було, певне, вичитане, книжне, навіть війною. І тільки.

— Я пішов з вами власне тому, щоб слухати ідеї, яку ви вважаєте корисною, — серйозно сказав Андрон Регіт.

— Кишенькові злодії займаються своїм ремеслом теж ради користи, — гостро відрубав Мина Гайдар.

— Тоді ось я стаю під оце дерево, а ви стріляйте! Я не маю іншого виправдання.

І Андрон Регіт, пустивши повід свого коня, справді став під дерево, як розп'яття — без іскри тривоги в очах. Без наміру боронитись.

Мина Гайдар оторопів:

— Так кажеш? Добре. — І вийняв з - за пояса штанів пістоля. — Тільки стань спиною до мене, Андроне, бо, сукин син я буду, мене вогнем колять твої очі. . .

Андрон Регіт, як по команді, мовчки повернувся спиною до Гайдара. Потім він чув, як Гайдар зліз з коня, і повільно, як він любив робити все повільно, підійшов до нього. Ззаду, за плечима він чув навіть дихання Гайдара. Поривисте, гаряче—воно ніби йшло десь з гори, як шелест листя чи вітру.

Нічого дивного: Гайдар був велетень, на

дві голови вищий від нього, і коли вони стояли поруч, то Андрон Регіт ледве сягав його грудей. Тепер він видавався велетнем — магом, надлюдиною, якій він не в силі протистояти. Він мусів покоритись.

І смішно: пройшовши фронт, обминувши німецький полон, він, чорт знає для чого, рятувався, щоб згинутися від руки фронтового товариша...

Андрон Регіт чекав довго, і навіть дивувався відсутності страху. І от саме в ту хвилину, коли він це думав, йому на плече лягла гайдарева рука:

— Але пробач, — сказав Гайдар, — я не доказав тобі кінця сну. Свиня паслась в прекрасному квітнику, і це мене, вродженого естета, страшенно образило. «Яка нахабність», — сказав я. І, уяви собі, ти тільки уяви: зникла та чорна свиня. То вже був птах - ліра. Ти також добре знаєш, що птах - ліра не літає. А ця літала. Вона літала над квітами, вона ніби кликала: «Іди, Мино. Ти можеш. Ти все можеш...» Не брешу. Це віщує мені добру дорогу, а тобі - життя. Ти його виборюєш, Андроне, без крові і сліз, як чесний дезертир. У тебе спартанський дух, Андроне, і за це я вирішив тебе поцілувати, як брата.

І він справді поцілував, уже вкрай спантеличеного Андрона Регота, в праву щоку.

Далі, ніби зовсім нічого не сталося, вони мовчки, крадькома їхали лісом, хоч і було навколо тихо, хоч і фронт, був далеко позаду.

Дорога була плутана і незнайома. Мина Гайдар беріг в таємниці мету своєї подорожі, а Андрон Рег'т не питав: йому було однаково, куди їхати. Він не мав своєї рідні, а тепер була війна і для нього не існувало питання вибору місця осідку. Він лише гостро відчував за лежність від Гайдара, який охрестив його своїм ординарцем, і вів до Нового Вавілону. Чи був десь такий Вавілон на Україні, він не знав, і вбачав у тому недоречний жарт Гайдара.

Мина Гайдар тим часом крутив з газети цигарку і розповідав про себе:

— Ти тільки уяви собі, Андроне: син непмана, махровий контрреволюціонер і зрадник, босяк і дезертир, одним словом - ексвраг совлади — це я. Таких вішають або посилають в підземку. А я, бач, живу. І житиму. І ще скажу своє останнє слово. Така лінія життя в мене. Я, брате, належав до «Ліги Бродяг», десять років, замить. Не чув про таку? Ну, ясно, ти і не міг чути. А вона існувала. І був я отаким собі равликом - павликом, вічно з тривогою, що в одну прекрасну мить, чиясь велика-велика нога роздушить тебе на дорозі. Ти розумієш, що це значить? І шкода мені, шкода молодости, бо змалку я мав талант до науки. І в мене завжди було таке бажання: бути велетнем. Вищим від усіх, сильнішим від усіх, і щоб всі мене боялися. Тобі, бачу, смішно, Андроне. Тобі цього не зрозуміти.

— Я розумію.

— Тобі цього не зрозуміти, Андроне, бо ти

не був сином непмана.

— Дивний ви чоловік! Я був сином маклера.

— Брате, та я сам був маклером! Я продав стару меблю за нову. І мене часом за те били. Розумієш, яка це образа, коли тебе б'ють, а ти не маєш права боронитися, бо ти позбавлений права голосу, бо ти стопроцентна гідра і контрреволюція... Мій батько, що мав на київському Подолі оту трухляву будку «Шипучі води», переселився на той світ без жодних попереджень. Він, бач, страшенно не любив міліціонерів і, по-моєму, це було єдиною причиною його передчасної смерті...

З рову піднялась людина в сірій шинелі.

— Дезертир? — голосно крикнув Мина Гайдар, вихопивши пістоля.

— Я... отставший. — Людина в сірій шинелі була перелякана на смерть.

— Говори толком.

— Отставший, сідьмой стрілкової дівізії рядової. Сперва служив на кухні, як повар, а...

— Ну й дурак! Тебе про те не питають. Хреститись не забув?

— Ах, Господи! Та як же забути! Я християнин, віруючий. Ось вам хрест, — і він незвично, похапці запетлював рукою на грудях, перелякано позираючи на цівку пістоля.

— От вам і перелесник.

— Андрон Регіт реготав. Мина Гайдар саркастично усміхнувся:

— А чого ж ти, отставший, тремтиш, ніби

тебе чорти сюди на рогах принесли?

— Бо страшно. А хто може сказати, що йому наплювать? Коли танки, коли літаки, коли все оте кругом - сила, а людина - ніщо.

— Та й цікавий же ти чоловічина, й право! Тільки перестань лементувати і не слинь сорочки. На тебе чесному чоловікові дивитись гидко...

І вже спокійно сказав Реготові:

— Роззуй отставшого, Андроне. І скажи йому, нехай не сердиться. Такий у нас порядок.

Мина Гайдар повільно крутив другу цигарку, очі гострив, ніби чогось шукав у траві. Тремке повітря між дерев, забарвлене синявою неба, бризки сонячних плям на галявині, далекий клекіт грача - ця осіння задума лежала скрізь, зворушливо - ніжна і велична, навіть у хвилини свого відмирання. Жодного зрадливого звуку, ці троє людей були тут самотні.

Андрон Регіт ретельно, як вправний хірург, розтинав ножем вустілки в нових черевиках, витягав звідти якісь папірці, щось бурмотів, дуже строкато і дуже невиразно. «Отставшого» опанувала дика мелянхолія: він сидів на землі, як Будда, з підігнутими під себе ногами, і тремтів.

— Ви ніколи не чули, отамане, про майора Ігова? — раптом піднявся на ноги Регіт, передаючи Гайдареві згорток паперів.

— Ігова? Ні, щось не чув.

— То познайомтеся. «Отставший» коман-

дирується на підпільну роботу до Сонгороду...

— До Сонгороду?

Лице Мина Гайдара закам'яніло, здеформувалося. Тепер сонце било йому просто в очі, і він кожного разу мружився, кліпаючи повіками. Він став таким, яким його знав Андрон у хвилини люті і відчаю, ще на фронті.

Сонце било в очі нестерпно, як у липні, Гайдар нервово переступав з ноги на ногу. Про чорну свиню і перелесників у цю хвилину він не думав: все те було тепер зайвим і недоречним. Він любив подвиги, великі і значні. І настав час, коли він може сказати своє слово.

Він підняв пістоля і вистрілив просто в гарячий диск сонця, що сліпило йому очі. І сонце здригнулось від вибуху, розбите на дрібні шматки, бризнуло розтопленою міддю. І дерева, і цілий ліс охопилися полу'ям заграви...

Мина Гайдар святкував свою першу перемогу.

— Нехай наша дорога нам буде світлою! Ми все таки підемо до Сонгороду. До Нового Вавілону, Андроне. І підіймемо флаг революції! Чуєш? Чи ти чуєш мене, Андроне?

Ц І Н А Ж И Т Т Я

Біографічна новела *

Вже кілька днів ішли дощі, Москва була в повені, сіра і безлюдна, як безлюдний острів. З вікна театру видно було близький і безбарвний горизонт, за яким, здавалось, замикався світ.

Кропивницький прислухався до шуму дощу, але не чув його. Він міг лише спостерігати, як сльозились вікна і падали важкі краплини на шибки вікон, як щораз більше мутніло небо. Глухота знесилювала його, треба було боротися з нею силою нервів. Якийсь час він ховався з тим, він ще мав якісь надії, вірив, що все те тимчасове. Ховатися з власними болями, з власною недугою було важко, а ще більше неприємно.

Марко Лукич думав над цим завжди. І навіть тепер, коли перед ним повстали інші, не менш вразливі, неприємності.

Стук у двері вивів його з рівноваги, він навіть усміхнувся: це були свої. Він був радий,

* Епізоди з життя одного з найбільших українських акторів і драматургів кінця 19-го і початку 20-го століття - М. Л. КРОПИВ—НИЦЬКОГО. Події, подані тут, не за хронологією. Гастролі до Москви відбувалися в 1899 р., ювілейні дні в Одесі - 1896 р.

що зайшли, - як це, справді, до речі! Саме тепер йому хотілось з кимсь поговорити, трохи розпружити гнітючий настрій. Та, піднявшись із стільця, він в тій же хвилині сів, усмішка зникла, і він розгублено дивився на людину, що, опустивши голову, стояла попереду.

— Це ви, Миколенко? Та який же ви худий, голубе! Що з вами?

— Тараня, Марку Лукичу, тараня заїла... - Миколенко усміхнувся; усміх той видався млявим, вимушеним.

Марко Лукич спершу не зрозумів. Ці слова прозвучали жартом, а, може, й глузуванням, бо тараня лежала і на його столі, і він замнявся з сорому, що не встиг її навіть приховати. Він сам крадькома, десь у темному кутку, їв ту прокляту тараню, від якої дерло в горлі і нудило.

Це викликало нестерпну ніяковість, бо якоюсь мірою і він відчував за собою провину - її не можна було ліквідувати одним добрим словом! Він поважав розсудок і завжди мав терпеливість, але тепер все це було зайвим, і йому прийшло на думку зовсім реальне запитання:

— А чим привітав нас сьогодні Пастухов **, не знете?

Миколенко ще раз вимушено усміхнувся:

** Н. П. Пастухов — московський мільйонер, видавець купецького органу «Московский Лісток» .

— Ви думаєте, він змінив тон? Якби то! Ось гляньте, газетка ще свіжа, — і він поклав перед Марком Лукичем «Московский Листок». — Новий сюрприз, даруйте на слові, ще більше свинський, ніж ті, що ви їх знали. Дивіться: «малоросейщина, провінціяльний театрік в Москве», а далі — стара пісня, яку ви вже не раз чули.

— Дивуюсь, що ви цього не передбачали, — сказав з докором Марко Лукич.

— Я думав і навіть був переконаний, що той пасквіль буде останнім.

— Наївно думали. І я помилявся, бо вірив, бо теж був наївним. Отже, виходить, ми зійшлися з вами в поглядах.

— Можливо, — Миколенко злагоднів, очі його заіскрились, не знав, що говорити і повторював одне і теж слово: «можливо». Було ніяково.

— Бачу, що ви щось приготували, то говоріть. Я радо вас послухаю.

— Ради Бога, Марку Лукичу, — почав Миколенко. — Ідіть до того баламута Пастухова. Ідіть самі. Це не тільки моя ідея. Це ідея колективу. Не вважайте мене за лиходія.

— Все це добре, — хтось сказав із гурту, — але ми б хотіли вернутись на Україну. Там ми, принаймні, не голодували.

Марко Лукич замислився. Він мовчки встав і так само мовчки почав ходити з кутка в кут, ніби міряв, ніби рахував кроки: три і чотири. Це ніби вкладалось в рямці життя. Який же, справді, з цього вихід? Піти до

Пастухова? Просити? Принизитись? Чи, може, таки повертати на Україну? Останнє найважче було вирішити. Каса спорожніла, він не мав за душею ні копійки. Дощ не переставав, надії на вистави були до кінця зруйновані. Невже таки Пастухов — це єдина реальна дія?

— Дощ іде, — глухо, ніби ні до кого, сказав Марко Лукич. — На власну карету ще не дослужився - біг ма, а от, може, хто з вас парасолю позичить старому Маркові, то прошу, бо дорога до вельможного Пастухова далека, та й вуса, бодай, приховаю, щоб не впізнав глїтай, що хохол іде.

Отак все звів на жарт, як завжди. Одягав старе пальто, геть вицвіле, хто знає, скільки воно носилося, а казав: - правда, нове? А парасоля, нехай і чужа, може таки прикриє те, чого часом не варто показувати людям: убогости.

— Терпіння, — казав, як виходив, — це Божий дар, нехай буде добре!

Ішов вулицями, черевики були мокрі, думав про театр, а душі бракувало світлости, чогось живодійного. Це вже була розпука.

У Пастухова вразила надмірно велика прислуга, хороми, в яких був вишуканий лоск, щонайменше придвірцевого вельможі. Марко Лукич проходив коридори, наполоіровані і слизькі, довгі й широкі, заставлені фотелями і столиками, з порцеляновими статуетками. Всього багато і все пахло нафталіном. Він не був заздрісним, лише мав відчуття гнітючої відрази.

Пастухов зустрів його улесливо, з веселою усмішкою, так, ніби давно знав. Сидів за столом — Марко Лукич помітив, як жваво рухалась в напівтінях його голова, лише голова, а тубув був непорушний.

— Заходьте, заходьте. Дуже приємно - с. Кропвницікій? Скажете, не вгадав? («Вуса» - мимохіть подумав Марко Лукич). Сідайте. Тепер мені візити роблять, а я нікому. Минулося!

І зразу ж перейшов на ти:

— Куриш? Ні? То, може, ти старовір? Теж н? Значить, скупий. Як скажеш «ні», не повірю. Ну, а тепер розповідай. Думаєш, не знаю, чого прийшов? Лаяти Пастухова. Думаєш, подлец Пастухов?

І він швидким рухом відкрив шухляду стола, вийняв шовкову подушечку з книжку завблшки:

— Ти бачив мої ордени? То подивись. Ось цей Сербський, це Черногорський, ось це Болгарський... і від Почетного Легіону, від самого Фара. Знаєш? А ти говориш - Пастухов сякий - такий, немазаний. Ти не вір пліткам. Я, братец мой, простий мужик, да. У Москву прийшов у лаптях, а тепер семимільйонник. Здорово? А мою газету читає сам імператор. Не брешу.

Марка Лукича почало нудити, він став примушеним слухачем. Від орденів почалося, а жінкою й дітьми закінчилося: що жінка дворянка, «потомственна», що діти мудрі, до ли-

цею їм всі дороги відкриті, от тільки у найменшого щось із шлунком — не їсть, вередує. А так слава Богу!

Треба було чекати, поки Пастухов виговориться. І Марко Лукич терпеливо чекав, оглядає важкі тюлеві фіранки, попільницю з Прометеєм, навіть лисину його величності.

— Я б хотів вас дещо просити, — чемно перебив його Марко Лукич.

— Про театр? Горілки багато п'єте, гопак навприсядки, скажеш, Пастухов бреше?

— Власне, мене й дивує отаке верхоглядство. Хто ж і звідки взяв, що це так?

— Звідки? Та мої хлопці були в тебе в театрі, вони й написали. Скажеш, неправда?

— Неправда! — різко кинув Марко Лукич. — Ще раз кажу: неправда! Ці ваші хлопці пишуть про горілку й гопак навіть про ті п'єси, в яких нічого цього немає. Це нечесно!

Пастухов, мабуть, не чекав такого протинаступу, він знітився і всім своїм важким тілом відкинувся на спинку крісла.

— Ге як! Нічого?

— Нічого! А тому я хотів вас просити лише про одне...

— Щоб я сам прийшов?

— Ні. Щоб ви нічого, взагалі нічого не писали про наш театр. Оце все. Прохання зовсім мізерне.

— Голубе, — піднявся Пастухов, — ти таки справжній малорос, гордий. А я думав, ти грошей попросиш. Були в мене й такі, тільки наші. Не хочеш, щоб писали, не будемо. Пас-

тухов, братец мой, ніколи не бреше.

Коли Марко Лукич вийшов від Пастухова, був уже пізній вечір, було темно, але дощ помалу вщухав, небо розхмарювалось, від ліхтарів на мокрих вулицях лежали довгі тіні і довгі пасма світла, що грали всіма барвами фарб, створюючи маленьку ілюзію маленького світу. Він лежав зовсім поруч і зовсім подібний до задекорованого містерного видовища.

«Завтра, напевне, буде погожий день» — подумав Марко Лукич, закриваючи парасоллю.

* * *

Одні ракують життя роками, другі подіями. Десь може зав'язати хуртовина. Десь може зустрітись теплий затишок і милий господар. Часом з мороку ночі виступить якась надія світлості, світлість, що перекреслить всі шляхи минулого, днів, що лишили позаду чорний слід, що відійшли у безвість.

Так несподівано прийшов ювілей Марка Лукича Кропивницького. Одеса зустріла його в дні життєвого перелому. Подія, що багатьох робить гордими, інших огортає страхом перед майбутнім, у Марка Лукича викликала лише почуття суму. 25 років на українській сцені — що ж дивного? Вони пройшли непомітно, його мрія про створення власного театру, так і не здійснилась, життя те пройшло у вічних мандрах — від Херсона до Москви, від Москви до Петербурга, від Одеси до Києва — то були дороги тяжкі, і все ж напоєні якоюсь незбаг-

неною до кінця радістю.

Марко Лукич хвилювався і після незчисленних привітань, не спромігся навіть на відповідь, сльози душили його:

— Старий я вже став, розкис. Не дивуйтеся, що такий траур на моїй душі. Хотілось мені оце заплакати, та соромно стало. Перед самим собою соромно.

Слова видавались загадковими, ніби крилась в них якась душевна таємниця. Сум чи незадоволення? Марко Лукич дивився на подарунки, на квіти з болісним усміхом, говорив мляво і зовсім пригнічено:

— Важко бути вільним і не мати волі. Квіти, і ті в'януть в темноті. Може, завтра й вони осипляться. Не говоріть мені, що це тривіальне. Життя потребує добрих рецептів, і то тільки для утримання рівноваги, тільки для ефекту. Мушу признатися вам: це був мій останній день на сцені. Ще вчора я думав над тим, я навіть твердо сказав собі: старий, у відставку мусиш іти! Вихід один! А слово — це клятва! Глухому — хібащо в старці дорога. . .

Але прийшла година розпруження: Марка Лукича підігріло, мабуть, не випите вино і не похвали, а звичайні слова, слова його давніх друзів. В той вечір він говорив багато, навіть жартував, дякував і сміявся — нехай, думав собі, хоч смуток розвіє у друзів, що сам же його нав'яв. Нехай лишиться хоч добре слово, яке він посіяв на рідній землі!

— На «Затишок»*** поїду, — казав, ніби це була остання сповідь, — на мій запусканий хутір. Хтось, може, згадає старого, напише.

Ніхто не знав таємниці Марка Лукича. Він попрощався й пішов. Пішов, як звичайно, один. У морозяну Одеську ніч довго ходив вулицями, оглядав театри, пам'ятники (думав, може, в останнє?), а спав у холодній кімнаті базарного готелю.

На другий день, перемагаючи сором, крадучись, як той злодій, Марко Лукич пішов до міського льомбарду, заклав усі ювілейні подарунки і квіти, купив квиток і виїхав на «Затишок».

Убогість можна приховати від людей, але ніколи від самого себе!

* * *

Роки проходили на самоті, без подій і відроди.

З хутора «Затишок» Марко Лукич писав сумн, повні відчаю, листи до Бориса Грінченка. Глухота майже цілком паралізувала його. Лишивши театр, він став садівником. «Тихо, навіть іноді занадто тихо, так що робиться трохи моторошно від цієї тиші», — скаржився, плекав ще якусь надію, і вже видавалися йому ті минулі дні тяжких мандрів незабутньою казкою. Лише часом згадувався аракчєєвський страхопуд Пастухов. Гастролі в

*** «Затишок» — власний маленький хутір на Харківщині.

Москві — то був іспит, що почався голодом артистів і закінчився все ж таки їх перемогою.

При згадці про ті дні, у Марка Лукича знову з'являлась уперта думка — вернутись до театру, щоб там не було — це покликання, він не в силі був примиритись з життям хутірської тиші: вона гнітила його.

Час від часу він одержував листи від друзів з театру. Ті листи наносили йому ще більші рани. Роки, проведені на хуторі, він порівнював з висилкою, щонайменше — з домашнім арештом. Уперта домашня праця якоюсь мірою притупляла його почуття непримиренності з самотою. Навіть одержана медаль за зразкове ведення господарства не принесла йому радості, лише душевну поразку: чи це було його покликанням?

Якось, зовсім несподівано навіть для самого себе, Марко Лукич поїхав до Одеси, де гастролював, може, вже вдесьте, театр. І не витримав — спокуса грати кинула його знову у вир театрального життя. І грав він тоді якось несамовито, горів, як, здається, не горів ніколи, навіть у молодості, і публіка вітала його з найбільшим піднесенням. Та Марко Лукич часто після вистави на всі ті похвали, жартуючи, відповідав:

— Не говоріть мені цього. Не говоріть, бо я тільки садівник. Ось срібну медаль від земства одержав. Не бачили? Шкода. Тільки подушечки не маю, щоб наколювати, як ото Пастухов робив. . .

Ще їздив з театром до Саратова і Аккермана, ще в Києві гримів його сильний голос, коли читав Тараса Шевченка в дні традиційних роковин, та, зрештою, сили Кропивницького надломались. З поверненням в Одесу, почував себе погано, знову скаржився:

— Слабну. Чую, як трухлявіє тіло. І голосу немає. Щоб це значило?

— Перевтома, Марку Лукичу, — казали товариші, — відпочити б вам треба.

— То правда. Потрясло мої кістки по цих циганських дорогах. Думав я колись: гей, може, прийде третя молодість. Ще заграю щось на повний голос. А третьої молодости, виходить, немає і ніколи не було. То вимріяла моя хвороблива натура.

В день вистави Марко Лукич почував себе вже зовсім знесиленим, і попросив пробачення в публіки, що не може виступати. Він вийшов із строю. Солдат не може бути вічно під рушницею. Він демобілізується перед глядачем. І нехай йому вибачать за цю буденну прикрість: старість. Старість ніколи не прощає зухвалим, що намагаються обігнати її! Це — останній етап, остання зупинка. Далі доріг немає.

Але то була не остання зупинка: він ще мав одну дорогу — на «Затишок».

Коли вже їхав у потязі, відчував себе зовсім безпорадним, як самотній мандрівник, один в холодному і темному купе вагону, одні думки снували в голові, одна - одноманітна пустеля тягнулась за вікном без кінця і краю. То була

його рідна Херсонщина. Згадував, як на цій же милій Херсонщині він починав своє театральне життя. Була вона десь тут поруч, за вікном — широкостепна, щира на сонце влітку, романтична в дитячих спогадах.

Тепер він міг лише туманно фіксувати: телеграфні стовпи мерехтіли, проминали швидко, бігли все назад і назад, ніби відраховували не хвилини, а роки, роки його життя. Короткохвилові і безбарвні.

Марко Лукич стрепенувся: це був наплив туги. Це було щось подібне до відчаю, який приходить лише на самоті. І чому так сталося, що він опинився в окремому купе? Розмова з випадковим сусідом - подорожнім, напевне, розсіяла б ці думки геть. Як тяжко хворому перед неминучою смертю, йому хотілось з кимсь поговорити, щось комусь розповісти. Що саме, він не знав, бо ніяких таємниць в житті не зберіг, і вмирати не збирався. Спогади, як манячіння хворого, як привиди химерного сну, обступили його, і Марко Лукич, зібгавшись, сидів у своєму кутку непорушно, здавшись на волю (хто зна, якій) внутрішній силі. . .

Але ось промайнув, промайнув виразно ще один телеграфний стовп, і він зовсім випадково, викликав в уяві Марка Лукича рік 1876. Це був незабутній рік гастролей у Єлисаветграді. Тоді саме ставили його ж п'єсу «Дай серцеві волю, заведе в неволю». Вже під час дії губернатор попередив (яка то була в'їдлива іронія!), що він щойно одержав «строжайшій»

наказ царського уряду про заборону ставити п'єси українською мовою. Дозволивши, одначе, закінчити виставу, губернатор зайняв своє місце в передньому ряду. Він не міг не помітити нищівної, злорадної усмішки Марка Лукича. Це був німий виклик незламного духом, — нехай знає: він таким був завжди!

Але у дивертисменті, співаючи пісню «Підгорян» — «Поле, мое поле», Марко Лукич не витримав і розридався. Слова раптом згасли, як тиха скарга, як молитва невільника.

Ех, і чому він не доспівав тієї пісні?

Тоді Марко Лукич/лише підсвідомо відчув за собою великий рух у залі, що перейшов у вигуки — то викликали його глядачі, довго й настирливо. Але він уже більше не повернувся...

Телеграфні стовпи у вікні, як таємничі людські тіні, мерехтіли, наздоганяючи одна одну. Вони то бігли натовпом, то тяжко, ледве пересуваючи ноги, брели по чорній ріллі. Потім і вони зникли. Лишилась одна темна ніч. Темна пляма. Темна пляма не викликала більше спогадів...

Вночі 8 квітня 1910 року, в одному з вагонів третьої класи, кондуктор потяга знайшов Марка Кропивницького мертвим.

То була його остання подорож.

З М І С Т :

	Стор.
ПІСЛЯ ОБЛОГИ МІСТА	3
ЛЮДИНА ЙДЕ В НІЧ	12
ЧУЖА ТІНЬ	19
ДОЩ	27
БОС П'Є ЧАЙ	37
ДОРОГА НА СОНГОРОД	43
ЦІНА ЖИТТЯ	51

